

Træk af Bornholms landbrug 1946-2006

Det bornholmske landbrug var lige efter Den 2. Verdenskrig meget alsidigt med både animalsk og vegetabilsk produktion ligesom landbruget i resten af landet. I årene derefter kom specialiseringen med dertil indrettede bygninger. Hestetrækraft blev erstattet med traktorkraft, hvilket fremmede indførelsen af nye maskiner. I 1970'erne indebar strukturrationaliseringen, at mange ejendomme og gårde blev opkøbt og lagt ind under de færre og større gårde. Det specialiserede storlandbrug kom i gang og tog virkelig fart i 1980'erne og 90'erne. Landdistrikterne blev på en måde affolket, selv om andre grupper flyttede ind på flere af de tomme ejendomme, hvor de blev fritids- eller hobbylandmænd.

Den 5. april 1946 sluttede Den 2. Verdenskrig på Bornholm, da russerne med nogen forsinkelse trak sig tilbage efter at have »befriet« øen for tyskerne i 1945 ovenpå bombningen af byerne Rønne og Nexø i dagene den 7. og 8. maj. Det skete, mens resten af Danmark festede. Det normale liv begyndte dog hurtigt igen på øen.

For landbrugets vedkommende var et af de store problemer efter krigen, at der var stor mangel på arbejdskraft. Dette skyldtes blandt andet, at landbruget ikke var fulgt med i udviklingen på lønnings- og arbejdsområdet, så mange søgte andet arbejde og især i byerne. Som den første landsdel henvendte det bornholmske landbrug sig derfor til Arbejds- og Socialministeren, og berettede om, »at mange Gaarde har bortsolgt deres Kvægbesætninger, medens andre kører med stærkt nedsat Kapacitet«,¹ og man bad derfor om at måtte få allierede flygtninge til Bornholm. Det lykkedes ikke, men: »senere på sommeren kom der ogsaa smaa Kontingenter Basarabere, i alt 43 kvindelige og 28 mandlige, som der i det store og hele har været Tilfredshed med. En Del har dog forladt deres Pladser i Utide.«² Man søgte også at få arbejdskraft fra det nylig oprettede militær på øen stillet til rådighed i roelugningstiden, høhøsten og kornhøstens tid, og dette lykkedes bedre.

1. Det bornholmske landbrug efter Den 2. Verdenskrig

Hele øen er på 58.716 hektar, og havde 47.185 indbyggere i 1946. Der var i alt 3.561 brug, der tilsammen dyrkede 46.595 hektar jord.³ På denne tid var landbruget meget alsidigt. Det mest alsidige det vel nogen sinde har været. Man havde både agerbrug med korn, roer, græs og frø samt køer, svin og høns. Der var imidlertid meget få får, ænder og gæs.

Hartkornets fordeling på Bornholm 1946

	Antal	Areal i ha.
Gårde over 12 tdr. htk.	62	4.761
Gårde på 4-12 tdr. htk.	613	22.045
Gårde på 2-4 tdr. htk.	372	6.185
Gårde på 1-2 tdr. htk.	610	5.683
Huse over 1 ha.	1.904	7.921
I alt	3.561	46.595

Kilde: Danmarks Statistik 1946, tab. 47.

På øen var der 19 andelsmejerier samt et enkelt privat fællesmejeri, der aftog mælken fra de 25.267 køer. Kvægbruget havde spillet en stor rolle på Bornholm siden sidst i 1800-tallet. Det største antal stykker hornkvæg med godt 50.000 blev nået i 1939, hvorefter antallet er faldet⁴. Der var også et andels-svineslagteri i Rønne, som havde et særskilt slagtehus for kvæg. Her blev også holdt auktioner, som ofte gik fornøjeligt for sig. Endelig var der Kødfoderfabrikken i Nyker, som forarbejdede kødaffald og døde dyr.

Fjerkræavl var fremtrædende på øen, og derfor tilsluttede man sig i 1933 det nyoprettede Andels Fjerkræ Slagteri i Ringsted og sendte sine udtjente høns og slagtekyllinger dertil. På øen var der to ægpakkerier under Dansk Andels Ægeksport. Det ældste lå i Nexø og var fra 1906, mens det nyere opstod i Rønne i 1933.⁵

Korn, såsæd og kraftfoder samt kunstgødning med mere blev købt og solgt hos enkelte af de større købmænd, men den meste handel gik over nogle af brugsforeningerne samt de såkaldte pakhusforeninger, som der var ca. 40 af. Disse havde landboerne i de enkelte sogne eller i de enkelte mejerikredse etableret under Øernes Andelsforening, ØA, i Rønne. Der var også en afdeling af Dansk Andels Gødningsforening på øen, DAG, hvor man kunne købe kunstgødning, og her igennem gik ca. 80 % af gødningshandlen.

Som et resultat af krigens mangelsituationer blev Bornholms Andels Hørfabrik etableret i 1940 i Åkirkeby med 265 andelshavere, der forarbejdede den avlede spindhør.⁶

Ud over disse købs- og salgsorganisationer eller foreninger var der rundt om på øen, i de enkelte sogne, et utal af faglige foreninger inden for landbruget. Der var Mejeriforeningen med flere mejerikredse, kvægavlsforeninger med 34 kontrolforeninger og flere tyreholdsforeninger, svineavlsforeninger med flere orneforeninger, Dansk Fjerkræavlerforening med flere lokalforeninger under en amtskreds, hesteavlsforeninger med flere raceforeninger, husholdningsforeninger, biavlerforeninger og sikkert mange flere. Langt de fleste af forenin-

Fig. 1. Østerlars Maskinstation var en af de tidlige maskinstationer. Her ses ejeren, Hakon Hjorth-Hansen, ved jeepen og med sin nye selvkørende mejetærsker i 1952. Jeepen kom til Bornholm i 1948 med Marshall-hjælpen. Han boede i øvrigt på Bækkegård i Østerlars. Foto Bornholms Museum.

gerne havde medlemmer og repræsentanter for både husmands- og gårdmandsstanden. Overskyggende var de to samlende foreninger *Bornholms Landøkonomiske Forening* fra 1805 med godt 4.000 medlemmer og *De Samvirkende Bornholmske Husmandsforeninger* fra 1903 med 2.600 medlemmer. Medlemstallet oversteg ejendomsstallet, da der var flere tidligere jordbrugere med i foreningerne samt mange dobbeltmedlemmer. Man fik nemlig gratis billet til dyrskuet, hvis man var medlem af landboforeningen. De to foreninger rådgav medlemmerne på en lang række områder: Kvæg-, heste-, svine- og fjerkræavl. Hertil kom planteavl, grundforbedring, havebrug og husholdning, bygninger og maskiner, samt naturligvis regnskab. Alle de mange foreninger havde bestyrelser, der var valgt på demokratisk vis, og derfor havde de også stor styrke og indflydelse på øens udvikling.

Hvad producerede det bornholmske landbrug så lige efter Den 2. Verdenskrigs afslutning? Godt 62 millioner kilo kærneafgrøder og korn samt godt 276 millioner kilo rodfrugter. Dette kom fra 17.514 hektar med kærneafgrøder, 5.543 hektar med rodfrugter, 2.286 hektar med frø, 12.186 hektar med grøntfoder til enten græsning eller hø til foder samt 375 hektar, der lå brak. I alt var arealet på 37.904 hektar.

For den animalske produktion er det lidt vanskeligere af få de samlede tal, men de 12.974 køer, der blev kontrolleret i året 1943-44, leverede i gennemsnit 3.278 kilo mælk med 4,21 % fedt og 154,6 kilo smør. Denne ydelse var allerede i 1953-54 steget væsentligt, idet de kontrollerede køer nu i gennemsnit leverede 4.146 kilo mælk med 4,30 % fedt og 200 kilo smør.⁷ Disse ydelsestal er, vil vi senere se, steget ganske betydeligt op mod vor tid.

2. Udviklingen i årene efter Den 2. Verdenskrig

Landbo- og husmandsforeningerne havde faglige udvalg, hvor begge foreninger var repræsenteret, og var det fagligt oportunt, så var der også repræsentanter for Mejeriforeningen, slagteriet eller andre. Disse udvalg gik i gang med særdeles mange forskellige opgaver.

Byggeudvalget tog sig særlig af om- og nybygninger, hvor særlig isolering af staldene, særlig af lejerne, bundene i disse og ventilationen var vigtige emner ligesom bygningen af ensilagebeholdere. Men da man i 1949 fik en kvindelig hygiejnekonsulent i Mejeriforeningen, udtrådte Mejeriforeningen af udvalget. Man slog så udvalget sammen med Maskinudvalget, som blandt andet interesserede sig for udnyttelse af de på øen værende traktorer. Der blev derfor lavet kontrakter med otte traktorejere om arbejde for andre. Udvalget interesserede sig også for oprettelsen af maskinstationer og afholdt flere maskindemonstrationer. Her var det naturligvis det nyeste, der blev vist. For eksempel kom den første mejetærsker til øen i 1947 og allerede året efter var to i gang. Radrensere, tværharvning af roer og blokhakningsmaskinen *Betaroto* blev også vist og demonstreret sammen med stubbehandling med tallerken- og stubharver samt maskiner til kartoffeloptagning, roeoptagning og ensilering. Man arbejdede i udvalget endvidere med elektrificering af trækraften på gårdene, så de ældre petroleumsmotorer kunne udskiftes. Trækraften til de store tærskværker, som mange tærskeselskaber havde, blev nu endelig erstattet af traktorer på gummihjul. Mange gårde fik tillige egne selvrensende tærskværker, der var afpasset efter gårdens behov, så tærskeselskabernes tid var ved at rinde ud. Men mejetærskerne vandt også frem, ligesom selvbinderne blev forbedret.

De årlige dyrskuer i Hareløkkerne inde midt i Almindingen blev udvidet i 1945-46, og fordi russerne havde revet de fleste bygninger ned, inden de rejste

Fig. 2. Dyrskuet i Hareløkkerne, midt i Almindingen, var et tilløbsstykke. De nyeste maskiner blev vist frem. Her ser det ud til, at en landmand overvejer købet af en Ferguson-traktor. Foto Kaare Rasmussen, 1958, Bornholms Museum.

i 1946, måtte der rejses nye. Der blev derfor mere plads til maskiner, og også her kunne man se alt det nyeste.

Efter Den 2. Verdenskrig blev landbrugsvognenes faste hjul erstattet med gummihjul eller vognene blev erstattet af helt nye, flade landbrugsvogne på oppustelige gummihjul. Gummivogne kaldtes de. Der blev sagt: *Den der vil køre på gummi, kommer til at ride på veksler*. Men sådan gik det nu ikke, gummihjulene og gummivognene var kommet for at blive.

Den vigtigste udvikling var imidlertid, at hestene blev erstattet af traktorer. Her hjalp Marshallplanen til. Flere nye amerikanske traktorer kom til øen, særlig John Deere, Oliver og Farmall traktorer. Det blev dog for det meste Fordson og især Ferguson-traktorerne, der vandt frem. Den sidste blev særlig populær med sit hydrauliske liftsystem og trepunktsophæng, hvor redska-

berne var fastgjort og kunne hæves og sænkes. Denne traktor passede især til de mindre landbrug, så her fik de også indpas, på bekostning af hestene. Men flere andre mærker fremkom også rundt om på øen.

Maskinstationerne gik foran med mejetærskere og sprøjtning mod ukrudt i markerne, hvilket var en ny ting. At kunne begrænse eller helt kvæle ukrudtet i markerne blev hilst velkommen af alle. Spredning af kunstgødning var også en ny ting, som de enkelte gårde hurtigt selv overtog. Der blev derfor behov for en egentlig undervisning i de nye maskiner, deres brug og vedligeholdelse. Dette blev med tilskud fra Marshall-hjælpen realiseret gennem oprettelsen af undervisningslokaler på Bornholms Folkehøjskole, der ligger mellem Almindingen og Åkirkeby.

Der blev også taget initiativ til at få en afdeling af Dansk Andels Maskinindkøb herover. Dette blev en realitet i 1952 med oprettelsen af Bornholms Andels Maskinindkøb, BAM, i Nyker – med navneforandring til DLAM i 1970'erne – der blandt andet forhandlede Oliver-traktorer. Der var også flere maskinforhandlere rundt om på øen, og de udvidede deres sortiment ganske betydeligt samtidig med, at de kunne reparere de mange maskiner og her særlig traktorer, selvbindere, tærskværker og mejetærskere. Disse maskinhandlere stod, sammen med DLAM, for leveringen af de mange nye maskiner til det bornholmske landbrug. Smedene, der før havde stået for meget af reparationsarbejdet og særlig for skoning af hestene, måtte se deres kundekreds svinde ind. Nye opgaver kom dog til, især med indlæggelsen af centralvarme i de mange hjem.

Bornholmerundersøgelsen 1968

I juni 1966 udkom undersøgelsen Bornholms Befolknings- og Erhvervsforhold. Øens erhvervsråd havde iværksat denne foreløbige undersøgelse for at få støtte til sit arbejde og idéer vedrørende de fremtidige erhvervsmuligheder. Derfor havde man bedt de enkelte erhvervsorganisationer og -grupper om at komme med bidrag hertil. Resultatet var ikke opløftende. Man forudså, at indbyggertallet ville gå ned, og at især landdistrikterne ville blive affolket, da mange landbrug – især de mindre – ville blive nedlagt. Transportproblemerne internt og især eksternt var et stort problem for alle erhvervsgrupper.

Det er spændende at læse om landbrugserhvervet og de forhold man opregnede. *Der var ca. 16.000 malkekøer på Bornholm fordelt på 2.391 besætninger. Antallet af køer vil antagelig i løbet af de næste 10 år blive reduceret til 10-12.000 køer, som ikke bør fordeles på mere end 400-500 ejendomme, det bornholmske landbrug har ikke mekaniseret malke- og staldarbejdet i samme grad som det øvrige land ... og ... at bornholmske bedrifter er for små til at bære omkostningerne herved ... Den indskrænkning af kvægholdet, man hidtil har gennemført, er blevet imødegået ved forøget korndyrkning, udvidet frøavl og ved tørreindustri for lucernemel og -piller.⁸ Syv procent af landbrugsarealet bruges til frøavl og fire procent til lucerneavl.*

Om svineproduktionen udtales: *men også her vil fremtiden kræve større produktionsenheder end de 2600 svinebesætninger med 100.000 svin, der findes i øjeblikket.⁹ Om fjerkræ- og ægproduktionen blev fremført: *Bornholms Fjerkræslakteri og tre ægpakkerier er i stand til at tage en større produktion end tilfældet for øjeblikket er.¹⁰ Og om fåreavlen, der nærmest var ikke eksisterende siges: *Der er stigende interesse på Bornholm for fåreavl, og der findes flere steder velguede arealer til får. Arbejdet i den gamle fåreavlsforening er genoptaget.¹¹***

Om mekaniseringen var det særlig traktorernes indførelse, der blev behandlet. Der var den gang mere end 2.000 traktorer, men det skønnedes, *at omkring 50 hektar per traktor giver en mere rationel udnyttelse af traktorerne. Det modsvarer ca. 800-1000 traktorer på Bornholm som helhed.¹² En fare for overmekanisering forudses, og man anbefaler derfor fællesmekanisering ... Det er dyrt at begå fejlinvesteringer, og i fremtiden bliver det endnu dyrere at overmekanisere for blot at være sin egen herre.¹³*

For landbruget blev konklusionen at: *Landbruget er ved at gennemgå en ændring fra livsform til forretning, men selvstændigheden som bedriftsindehaver bør fortsat bevares. Man anbefalede blandt andet at:*

1. *En kraftig centralisering af organisationerne på Bornholm, der ved nydannelse af Bornholms Landbrugs Fællesråd koordinerer hele erhvervet.*
2. *at trafikproblemet løses sammen med andre organisationer.*

3. *Der bør foretages en analysering af, hvad Bornholm i virkeligheden kan producere.*
4. *En koordinering af oplysning, uddannelse ...*
5. *En forståelse for, at hvis vi skal løse disse opgaver, som trænger sig på med stadig større styrke, så skal der snart begyndes.¹⁴*

Dette arbejde med dets klare konklusioner førte frem til en opfordring fra Amtsrådet og Bornholms Erhvervsråd til, at der i 1967-68 blev nedsat et *Initiativudvalg* uden om landbrugsorganisationerne, men med deltagere fra de forskellige landbokredse, som skulle se på udviklingen af det bornholmske landbrug. Der skulle mere damp på det økonomiske lokomotiv, der trak det bornholmske landbrug, hvilket skal ses i lyset af, at man var inde i en periode med enormt store forandringer, og at det var overordentlig svært at tilpasse sig en fremtid, hvor alt ændrede sig.

Initiativudvalget holdt ofte møder og formålet var at skaffe: *Nye veje for landbruget, gøre landbruget mere effektivt.*¹⁵ Man engagerede professor Holger Gad og amanuensis cand.oecon. Ib Frank Jensen fra Økonomisk Institut i Århus, som først lavede en foreløbig analyse, og derefter en egentlig *Bornholmerundersøgelse*, der var mere konkret. Undersøgelsen byggede på spørgeske-maer og besøg med interview hos 600 landmænd fordelt over de seks areal-grupper, som undersøgelsen opererer med, – 5 hektar, 5-10 hektar, 10-15 hek-tar, 15-30 hektar, 30-60 hektar og over 60 hektar. 575 skemaer blev besvaret og resultaterne *fremtræder som en rapport som en samlet beskrivelse af knap 600 bornholmske landmænds nuværende produktionstilrettelægning, de gen-nemførte ændringer fra 1963 til 1968 samt disse landmænds overvejelser ved-rørende de nærmest kommende års ændringer i produktionstilrettelægningen. Om de nærmest kommende års udvikling for øens landbrug tyder landmænde-nes overvejelser på, at de seneste års karakteristiske udviklingstræk vil fortsæt-te, formentlig i forstærket tempo.*¹⁶

Denne fremtidstolkning blev også udtrykt på en mere direkte måde: *Analy-sen sandsynliggør, at udviklingen i den nærmeste fremtid vil medføre fortsat færre, men større ejendomme. Kornarealet kan forventes forøget, medens area-lerne med roer og græs bliver yderligere reduceret. Kvægbestanden på Born-holm vil fortsat vise tilbagegang. Derimod er der konstateret betydelig interes-se for en forøgelse af svinebestanden og hønseholdet, og produktionen af svine-kød og æg må formodes at stige. Det bornholmske samfund var stagneret i for-hold til det øvrige land. [Der]Mangler undervisningsfaciliteter efter gymna-siet ... Man sender ungdommen væk, eksporterer intelligens.*¹⁷ Om turister-hvervet udtalte Gad: *Den form for turisme som vi har på Bornholm vil altid kun blive et fattigmandserhverv, for man kan ikke tjene en årsløn på 4 måne-*

Fig. 4. Sideløbende med den nye teknik forløb arbejdet mange steder stadig på traditionel vis. Her såning på Almegård i Vestermarie i 1952, hvor gårdens to børn, Niels og Jens Jørgensen, følger med radsåmaskinen. Foto Kaare Rasmussen, Bornhoms Museum.

der. Og om de skoler, som blev bygget i 1960'erne, sagde Gad, at der efter 25 år ikke ville være tilstrækkeligt med børn til at fylde dem.¹⁸ Og her fik han også ret. Udviklingen er gået meget stærkere og meget mere drastisk. Gad brugte udtrykket: At frisætte arbejdskraft. *Jo mere der blev frisat (fra landbruget) jo rigere blev samfundet.*¹⁹

En deltager skrev hen over sit eksemplar af Bornholmerundersøgelsen: *Her lades alt håb ude.* Undersøgelsen blev ved fremlæggelsesmødet desværre afvist af hovedparten af det bornholmske landbrug. Professor Gad fik direkte besked om at rejse hjem til Århus.²⁰

Der kom dog det ud af undersøgelserne og fremlæggelsen, at *der blev nedsat et Formands Kollegie, med formændene fra Mejeriet, Slakteriet, BAF og Landbo- og Husmandsforeningerne. I stedet for at sidde hver for sig, skulle man tage at tale sammen.*²¹ Det fungerer stadig. Der var dog også det glædelige ved undersøgelsen på Bornholm, at den kunne bruges på Axelborg.

3. Udviklingen i bornholmsk landbrug efter 1968

Mange af de forudsigelser, Holger Gad kom med, er gået i opfyldelse – til overflod endda. Her tænkes særlig på strukturudviklingen med sammenlægningen af de mange brug til færre og meget større brug. På alle felter er der sket en rivende udvikling i landbruget, som vi vel egentlig har svært ved at forstå helt i dag.

Fig. 5. Pløjning med tre heste ved Kobbæens udløb i Østerlars i 1954. På den mindre strandmark ligger i dag en Campingplads. Foto Erik Pedersen, Bornholms Museum.

Kvæget og mejeribruget

Mejerisammenlægning blev en realitet op gennem 1960'erne, hvor de 19 andelsmejerier og det ene private mejeri blev nedlagt og slået sammen. Fra den 1. oktober 1970 kunne Bornholms Andelsmejeri starte i Klemensker på A/M Bjørndal og Andelsosteriet. Det kører stadig godt og er i dag det mejeri i landet, der betaler mest for mælken. Man satser på en produktion af oste af høj kvalitet, som vinder mange priser i udlandet, og der er stor eksport til blandt andet Amerika og Japan. I dag er antallet af leverandører dog nede på 54 besætninger. De tre besætninger er af ren Rød Dansk Malkerace (RDM), syv er Jerseybesætninger og resten Sortbroget Dansk Malkerace (SDM), Danish Holstein eller krydsninger heraf. Der er i alt ca. 12.000 malkekøer, der leverer ca. 39,5 millioner kilo mælk. Af besætningerne er kun én økologisk, da der ikke kan afsættes mere økologisk mælk på øen. Denne besætning forsyner dog en femtedel af øens befolkning med drikkemælk. Der har været flere økologiske mælkeproducenter, men de har måttet overgå til konventionel mælkeproduktion, da der ikke også var afsætning for deres økomælk. Mejeriet importerer i dag tilmed mælk i tankvogne fra Skåne, to til fire om ugen og somme tider daglig. Man er også gået sammen med Skånemejerierne om at fremstille ost i Hør-

by i Skåne. Her mærkes Bornholms isolerede beliggenhed, som desværre giver de transportproblemer, der blev nævnt i rapporterne fra 1960'erne, da der er grænser for, hvor meget frisk mælk man kan transportere over vandet.

Grovfoderet, som tidligere var roer og ensilage, er i dag erstattet udelukkende af ensilage af majs, græsafgrøder eller helsæd. Så landmændenes slæb med roerne er heldigvis ophørt. For staldenes vedkommende er de gamle bindestalde for længst afløst af løsdriftsstalde med et særskilt nedsænket malkeafsnit, hvor køerne går ind for at blive malket, får kraftfoder og kommer videre ud i stalden igen eller ud i den frie luft på markerne. Den første løsdriftstald blev opført på Bakkegård i Nylars sidst i 1960'erne. Inspirationen kom fra Sverige, hvor ejeren, Jens Brandt, havde set lignende stalde. Siden er alle kvægstalde overgået til løsdrift, også af dyreetiske grunde.

I 1984 indførte staten som følge af EF-medlemskabet en mælkekvote, som skulle begrænse produktionen af mælk. Man fik på Bornholm en kvote, som udgjorde 93,3 % af produktionen i 1983, men man kunne så søge om en højere kvote. 87 landmænd gjorde dette, men kun 34 fik en højere kvote, der imidlertid indebar, at ekstra 1,5 millioner kilo mælk kunne produceres på øen. Man kunne også søge om ophørsstøtte med 12 øre per kilo tidligere leveret mælk i en periode af syv år. Dette gjorde flere producenter, særlig ældre landmænd, og blandt andet derfor faldt antallet af mælkeproducenter.

I 1988-89 blev der leveret næsten 31 millioner kilo mælk af 216 leverandører, men kort efter var tallet faldet til 204 besætninger. Den leverede mælk var på kun 97,8 % af kvotens maksimum, hvor de resterende 2,2 % udgjorde 660.000 kg mælk. Årsagen var, at producerede man over, skulle der betales en *superafgift*, som gjorde den sidste del af mælkeproduktionen urentabel. Mælkekvotesystemet har bevirket, at flere producenter har forpagtet eller købt arealer, hvortil der hørte en mælkekvote, for dermed at kunne levere større mængder. Dette har igen forstærket strukturudviklingen mod færre og større brug.

Følger man udviklingen af leveret mælk til mejeriet fra 1982 til 2000, vil man se, at lavpunktet ligger mellem 1989 og 1992 med ca. 30 millioner kilo mælk mod 34,4 i 1982 og 39,8 i år 2000. De nyeste tal er 39,5 millioner kilo leveret mælk plus et tilskud fra Skåne på 17 millioner kilo mælk. Så udviklingen går i den rigtige retning. Men mejeriet kører endnu ikke i døgndrift, så der er principielt stadig plads til en kapacitetsforøgelse. Mælken blev i 2005 leveret af 63 leverandører, og tendensen er desværre faldende, da der kun er 54 i dag, så centraliseringen slår også igennem her. Der vil være færre og større besætninger i fremtiden.

Der har været og er en del fedekvæg, som især hobbylandmænd opdrætter, men betydningen er ikke overvældende. Af det økologiske kød er der en vigtig produktion.

Svineproduktionen og slagteriet

Da hestene erstattedes af traktorer, blev der plads i hestestaldene. Det var det første sted i de eksisterende bygninger, hvor der blev bygget svinestalde, og sådan er det fortsat. De steder, hvor man holdt op med køerne, indrettede mange også kostalden til svinestald. Ser man på de sager, som Landboforeningens Byggeudvalg behandlede, så er tendensen klar. Først blev de eksisterende stalde ombygget og udvidet, og senere kom nybyggerier af stalde til søer, smågrise og slagtesvin samt nogle få kvægstalde. For eksempel var der i 1985-86 17 sager om nye svinestalde mod tre kvægstalde, og i 1988-89 var det 14 mod to. En meget vigtig ting i de første årtier efter krigen var isolering og ventilering af de eksisterende stalde, de såkaldte I-V forhold, som skulle forbedres. Vinduerne spillede også en stor rolle. Spørgsmålet var, om de havde enkelt- eller dobbeltglas, og ved nybyggerier var det langt overvejende vinduer med dobbeltglas, der blev sat i. Man forøgede også lysarealet, så der både kom mere lys og bedre luft i staldene. De store nye svinestalde, man har bygget i de senere år, har ud over moderne klima anlæg også automatiske fodringsanlæg til enten tørfodring eller vådfodring. Varme og ventilering sker også automatisk. Disse anlæg er tilkoblet ejerens eller dyrepasserens mobiltelefon, så uregelmæssigheder hurtigt kan udbedres.

Der er siden 1960'erne sket en differentiering i svineavlen, som kan ses i staldbyggeriet, da nogen foder svin op til slagtevægt, mens andre har sobesætninger, hvor de opformerer smågrise til en vægt af ca. 30 kilo. Disse smågrise bliver delvis solgt til opfødning på øen, men ca. 50.000 smågrise sælges til andre svineavlere i Danmark eller Tyskland. Det føles som et problem på øen, at man ikke kan opfede alle de fødte grise og derved sikre en endnu større forsyning til slagteriet i Rønne, der så kan fastholde og udvide arbejdsstyrken.

Der er sket en meget væsentlig produktionsforøgelse af svineproduktionen, som kan vises på flere måder. Lige efter krigen var det gennemsnitlige antal smågrise, som en so kunne levere per år ca. 10-12 grise. I 2005 var gennemsnittet oppe på 25,6 grise per årssso, og det er målt på 40 besætninger på øen, hvor de største besætninger er med. En enkelt producent kom op på hele 30 grise per årssso. Dette skyldes dels, at man før lod smågrisene gå sammen med soen i syv til otte uger, inden man vænnede dem fra, hvorefter soen så kunne belave sig på at blive brunstig igen. I 1980'erne var man nede på 4 uger og forsøgte så med 3 uger, men er dog tilbage på de 4 uger før fravæningen.

De mange nybyggede stalde med klima anlæg og gode isolerede forhold samt med sektionering af forholdene for de forskellige dyr, polte, drægtige søer, søer med smågrise og fedesvin betyder også en del. Dette var mærkbart fra midt i 1970'erne. Man er også gået over til at ændre på racerne. Hvor man før

Fig. 6. I 2005 foregår pløjning og såning ofte med to traktorer lige efter hinanden. Den ene traktor er monteret med tre pløjelegemer foran og fem pløjelegemer bag på traktoren. Den anden traktor har harven monteret foran og såmaskinen samt efterharve bag på. Foto H.V. 2005, hvor Nexøvejen skæres af Grødby Å, Bornholms Museum.

1970'erne brugte renracede dyr af dansk landrace, brugte man siden krydsninger, de såkaldte LY-dyr, som da også har givet et løft til produktionen. Som det tredje kan nævnes, at man i slutningen af 1990'erne har fremavlet dyr, som har en større kuldstørrelse, således at soen føder flere grise per gang. I 1996 var et gennemsnitskuld på 11,1 grise og i 2005 på 13,5 grise. For at få så mange smågrise til at overleve og være sunde og raske – som jo er det, der er det vigtigste – indfører man af og til ammesøer, der tager sig af opfostringen af de overskydende smågrise der ikke er pattende til hos modersoen. Derfor kan produktionen komme op på i gennemsnit 25,6 grise per årssø her på øen.²²

Antallet af leverede slagtesvin er steget meget støt gennem årene. I 1982 blev der slagtet 261.000 svin, og i 2000 var det steget til 400.000. Denne store kapacitetsforøgelse har fordret, at slagteriet er blevet ombygget og rationaliseret flere gange. Fra starten i 1891 var det et lokalt andelsforetagende. I 1985 gik man sammen med slagterierne Nordvest på Sjælland, for senere i 1987 at

fusionere med Steff-Houlberg. Den seneste forandring skete i 2002, da øens slagteri blev inkorporeret i Danish Crown. Ved denne overtagelse blev der investeret et tocifret millionbeløb i at udbygge og rationalisere slagteriet.

I dag slagtes der årligt 420.000 svin fra 160 leverandører. Leverancerne er stigende, så der siden sidste årsopgørelse i 2005 yderligere er slagtet ekstra 10.000 grise. Slagteriet er imidlertid i gang med en yderligere ombygning og rationalisering, så slagtekapaciteten bliver endnu større og endnu mere rationel.

På øen ser man meget frem til at få et nyt biogasanlæg ved Åkirkeby, Bio-kraft A/S, som skal separere gyllen og omdanne det udvundne tørstof til andre produkter, der kan eksporteres. Dette vil bevirke, at der ikke skal køres så meget gylle ud på markerne, og at man derfor kan opfede flere grise på øen. Man kan måske derved undgå at sende de mange ekstra smågrise over vandet.

Et eksempel på denne specialisering og centralisering, der er sket i landbruget siden 1960'erne, er den storproduktion, som blev opbygget af brødrene John og Kay Wesths virksomhed I/S Vestergård. Med udgangspunkt i deres fødegård, som de overtog den 1. juli 1968, fik de efterhånden opkøbt en række andre gårde, så deres bedrift blev på 300 hektar. De opbyggede anselige staldanlæg med en stor produktion af slagtesvin og smågrise. Arbejdsfordelingen var således, at den ene bror stod for produktionen i staldene, mens den anden stod for produktionen på markerne. Den årlige produktion i 2004 kom op på 14.000 slagtesvin og 25.000 smågrise fra 1.600 søer.

Et andet godt eksempel på centraliseringen er Tingfogedgård i Ibsker. Ejeren driver 130 hektar og har opbygget en ny fedestald, hvori der kan produceres 6.000 slagtesvin per år. Dette er arbejde og indtjening nok til én mand de næste ca. 10 år. Hans kone er udearbejdende.

Miljøproblemer – miljøforbedringer

For at denne enorme produktion både af mælk og svin kan lade sig gøre, har det været nødvendigt at bygge mange helt nye stalde, mens problemet med produktionen af affaldet fra dyrene, gødningen, og udbringelsen af denne på markerne har måttet reguleres. Vandmiljøplan I blev vedtaget i 1987 for blandt andet at nedsætte udledningen af kvælstof i naturen. Der blev nu krævet ordentlige møddingsforhold, både for kvæg og svin. Og da man overgik til gylletanke, blev opbevaringskapaciteten også reguleret hen ad vejen.

Dette førte desværre til nogle fejlinvesteringer, da flere landmænd ikke ville bygge gylletankene større, end det var helt nødvendige på det pågældende tidspunkt. Senere måtte de udvide kapaciteten som følge af de ændrede krav, der fulgte. Der var ikke altid forståelse, især ikke fra flere af de ældre land-

Fig. 7. Høsten med selvbinder er blevet mekaniseret på St. Myregård i Nylars i 1953. Hestene er skiftet ud med en Fordson traktor. Det kræver dog to mand til arbejdet. Men tærskningen af kornet skulle stadig foregå for sig selv, enten fra stakke eller i laden. Foto Kaare Rasmussen, Bornholms Museum.

mænds side, for disse miljøkrav. I årsberetningen 1989-90 fra Landbofor-
eningen kan man om miljøet og de dyreetiske krav således læse at: *Debatten
bære præg af at man kan gøre meget for miljøet – med andres penge.* Men som
den sidste bygningskonsulent siger: *med tiden fik landmændene dog også øj-
nene op for at kravene var absolut rimelige og nødvendige, i dag er der vel in-
gen landmænd som ikke synes at 12 måneders opbevaring af gødningen er nød-
vendig for en effektiv udnyttelse af gødningens næringsstoffer.*²³ Hos den yngre
og unge generation er disse forhold helt naturlige og nødvendige. Den skrappe
miljølovgivning i Danmark betyder, at landbruget står stærkt, når landbruget
i andre lande stilles over for de samme krav.²⁴

Fjerkræavl

Der har i årtier været et rimeligt stort hønsehold på mange gårde og ejen-
domme på Bornholm. At holde et par hundrede høns var ikke ualmindeligt i
årene efter Den 2. Verdenskrig. De producerede æg blev pakket i Nexø eller

Fig. 8. Med mejetærskeren flyttede hele høstarbejdet ud i marken. En lille Dronningborg, sække maskine trækkes her af en Fordson Super Major. Der er kraftoverføring til mejetærskeren. Arbejdet kræver stadig to mand og så skal halmen opsamles og presses bag efter, hvis ikke den brændes af direkte på marken. Foto Bornholmeren 1972, Bornholms Museum.

Rønne og brugt enten lokalt eller sendt over til resten af landet. De udtjente høns blev sendt til Ringsted Andels Fjerkræslagteri. Som en meddeler siger: *Hønsene derhjemme var til konstant irritation, for de blev sluppet ud, og om lørdagen skulle der være rent omkring møddingen og de satans høns svinede.*²⁵ I Amerika havde meddelelsen set, at man havde et stort forbrug af slagtekyllinger. Dette havde ført til, at enkelte landmænd i slutningen af 1950'erne begyndte med en produktion af kyllinger direkte til slagtning. *Jeg havde en farbroder nede i Pedersker som sammen med Arne Nielsen Smedevang begyndte i det små [med slagtekylninger], så det fængede, og jeg startede i det små, nærmest på fritid [hjemme]. Køerne på Spagregård blev sat ud, solgt, og det hele*

startede i 1959. Det var før jeg overtog gården, min fader var meget tolerant og lyttende og sagde, at det var dig, der bestemmer nu. Vi lavede kostald og kostaldsloftet om, hestestald og loft, alt sammen til slagtekyllinger, vi tog de gamle længer til produktion, og så var det i 1964, at vi byggede decideret til slagtekyllinger og igen i 1972. Efter nogle år blev de gamle bygninger for arbejdskrævende.²⁶

Fordi produktionen af slagtekyllinger steg på Bornholm, blev der i september 1965 indviet et fjerkræslagteri i Hasle, som var en afdeling af andelsslagteriet i Ringsted. Der var også et mindre fjerkræslagteri i Nexø, men det lå inde midt i byen og kunne derfor ikke udvides. Det fortsatte dog flere år fremover ved siden af slagteriet i Hasle. Senere er flere danske fjerkræslagterier gået sammen i Danpo, som afdelingen i Hasle også kom til at være en del af. Men da ledelsen ville nedlægge denne lokale afdeling gik nogle bornholmere sammen i år 2000 og overtog slagteriet som Bornpoltry A/S, hvor *Bornholmerhanen* nu er et specialprodukt.

Fig. 9. En selvkørende New Holland mejetærsker klarer her hvedehøsten i aftenlysets daldende sollys. Der er korntank på mejetærskeren og halmen bliver snittet, så den er lige til at pløje ned. I dag er mejetærskerne to til tre gange så store. Foto Bornholmeren u.år. Bornholms Museum.

Produktionen af slagtekyllinger er stadig blevet forøget og rationaliseret. I 1969-70 producerede Spageregård for eksempel 11 hold kyllinger med ca. 18.500 i hvert hold. Kyllingerne havde en gennemsnitsvægt ved slagtning på 1.218 gram, hvilken de havde opnået på 51 dage. De havde forbrugt 2,65 kilo foder per kilo slagtet kylling. Disse tal er siden forbedret. I 1988-89 vejede en gennemsnitskylling på øplan 1.450 gram, som den havde opnået på kun 37-38 dage. Man kønssorterede også kyllingerne, og holdt dem adskilt indtil hønnikerne var slagtefærdige. Herefter fik hanerne hele huset til de var 52-56 dage gamle og vejede ca. 2.800 gram. Det foder, som begge kategorier havde brugt, lå på 1,9 kilo per kilo tilvækst. Her er *Bornholmerhanen* allerede under udvikling.

Vi kan se, at antallet af slagtefjerkræ er steget fra 1,5 millioner kilo i 1982 til 2,7 millioner kilo i år 2000. De nyeste tal viser, at der i 2005 blev slagtet 1,7 millioner kyllinger med en vægt på 2,75 millioner kilo. Heraf var de 820.000 specialproduktet *Bornholmerhanen*, der vejer lidt mere end de almindelige kyllinger og sælges som et ferskt produkt i hele landet. Alle de slagtede hønekyllinger blev førhen frosset ned, men man er nu også begyndt på at sælge dem som ferske kyllinger. Kyllingerne bliver i dag leveret af kun fire producenter på øen.

Den anden produktion inden for fjerkræavl er produktionen af æg til videre salg. Her er mængden desværre i tilbagegang i de senere år med henholdsvis 3,2 millioner kilo æg i 1982 mod kun 1,7 millioner kilo i år 2000. I dag er også denne produktion samlet på meget få enheder. Men fjerkræ- og ægproduktionen på Bornholm er stadig af stor betydning for landbruget på øen. Som tidligere omtalt leveredes æggene førhen til et, så to og senere tre ægpakkerier, som alle senere indgik i Danæg. I dag er der på Bornholm tre producenter af æg til Danæg i Christiansfeld. Æggene bliver derfor hentet i kølebiler to gange om ugen. De 20 % kommer dog tilbage til Bornholm emballerede, mens resten, via Danæg, bliver solgt videre i den øvrige del af landet. Der er også en selvstændig lokal avler, Bornholmeræg, der sælger alle sine æg på øen. Denne erhvervsmæssige produktion sker med godt 100.000 høner, der lægger ca. 29,6 millioner æg om året. Efter den 1. januar 2007 vil der på Bornholm kun være én ægproducent til Danæg og én selvstændig producent.²⁷

Forbruget af foder, især i en fjerkræproduktion, men også i svineproduktionen, per frembragt kilo tilvækst eller produkt, er meget væsentligt. Prisen og kvaliteten på foderet spiller derfor en stor rolle. Dette fik i slutningen af 1960'erne og i 1970'erne flere producenter til at fremkomme med kritik af det i 1965 nylig sammensluttede foderstoffirma, Bornholms Andels Foderstofforening (BAF). Det viste sig, at man i Ålborg kunne få både bedre og billigere foder. Der blev ved Landbrugsrådets mellemkomst lavet direkte undersøgelser

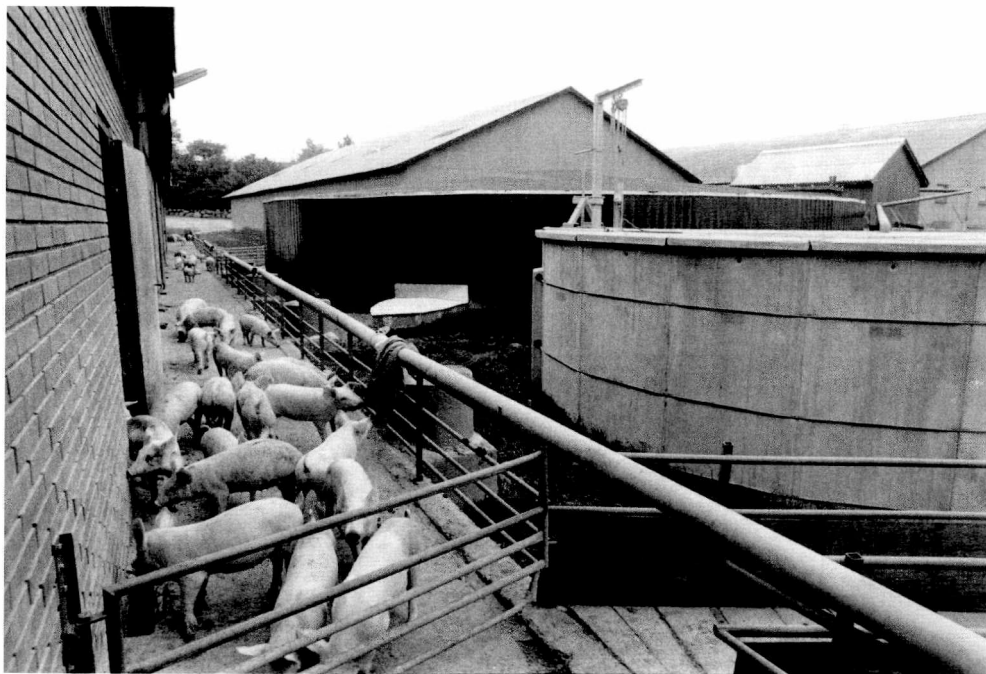

Fig. 10. Halmen køres hjem i 1979 på Ellegård i Poulsker. Der ses mange stadier af landbrugets mekanisering på billedet. Halmen er presset i små eksportballer, køres hjem på en overskåret lastvogn, som tohjulet vogn, trukket af en Ferguson traktor. Foran står en gammel fast arbejdsvogn, læsset med grøntfoder. Denne vogn er med traktortræk, for hestene var væk for længst. Foto Bornholmeren, Bornholms Museum.

af foderforholdene på landsplan, og det resulterede i kritik og et længerevarende mistillidsforhold til BAF, som endte med, at den daværende direktør måtte gå af i 1981.

Fåreavlen

På Bornholm har fåreavlen altid spillet en ret stor rolle, men lige efter Den 2. Verdenskrig var der næsten ingen får tilbage, således kun 79 i 1950 mod 1904 i 1945. Siden er det gået langsomt fremad med avlen, og for nogle år siden blev virksomheden *Bornholmerfår* etableret. Den tegner kontrakter om afgræsning af offentlige og fredede arealer, og er i dag en virksomhed i god

Fig. 11. Et større svinehus-kompleks, med »løbegang« fra de forskellige bygninger. Der ses også en nødvendig del af staldkomplekset, to gyllebeholdere med låg. Foto 1986, Bornholmeren, Bornholms Museum.

gænge. At spise lamme- og fårekød er kommet mere på mode igen, så også her er der en øget afsætning, selv om importen fra især New Zealand er en hård konkurrent.

Planteavl

Rene planteavlsgårde er der ikke så mange af mere bortset fra de, der drives af deltids- og hobbylandmænd. Nye landmænd på større brugsenheder er nødt til at sende planteafgrøderne gennem svin eller kvæg for at få en rimelig indtjening. Specialafgrøder spiller en vis rolle især som variation i sædskifterne. Klimaet på Bornholm med flere solskinstimer er særlig godt til frøavl, og særlig til raps, hvor vinterraps længe har været den største afgrøde, men er det ikke så meget mere, da antallet af hektar med raps er gået ned. Både hvid- og rødkløver er også fremherskende. DLF-Trifolium A/S i Åkirkeby, som øens eneste frøfirma hedder, er en af de stille, gode succeshistorier.

Særligt arealerne med vinterraps er dog udvidet lidt de seneste årtier på bekostning af vårraps, og lokalt bliver der presset megen rapsolie heraf. Tidligere forsøgte rapsolien anvendt til brændstof, men i den senere tid anvendes den også til spiseolie, hvor mærker som Allara og Lehnsgård Rapsolie er et af specialprodukterne inden for *Den Regionale Madkultur*.²⁸

I 1940 blev der etableret en hørfabrik i Åkirkeby. Det var en direkte følge af mangelsituationerne under Den 2. Verdenskrig. Efter krigen begyndte den at køre dårligt, men fortsatte indtil 1960, hvor den blev overtaget af Boværk, som var en fabrik, der tørrede lucerne til mel og piller. Forsøget med lucerne var begyndt på Brunsgård, og da ejeren samtidig var formand for Hørfabrikken, var det naturligt at flytte tørringen af lucerne hertil i 1960. At dyrke lucerne var en god afgrøde til variation i sædskiftet, særlig da planten opsamler kvælstof i rodknolde, som siden kan afgives til de næste afgrøder. Dyrkningen fortsatte op gennem tiden, hvor fabrikken blev overtaget af Shell-Farm i 1988 og af BAF i 1990 og senere, da denne blev overtaget af DLG, fulgte den med hertil for endeligt at blive nedlagt i 2003. De hvide røgskyer over Åkirkeby er ophørt, men anlægget er dog stadig intakt.

Et andet forsøg var Bioraf, også i Åkirkeby, som skulle maksimere indtægterne på korn og raps ved at fremstille biobrændsel. I samarbejde med Carlsberglaboratoriet i Valby udførte man fra 1988 forsøg med produktionen af biobrændsel. Man var nok lidt forud for sin tid, og da der fortsat ikke var megen lokal opbakning, måtte man stoppe i 1990. Anlægget bruges nu til presning af raps til rapsolie, så der er stadig en produktion på stedet.

Sukkerroer til Sverige, Finland og Tyskland

På Bornholm var der ønske om at dyrke sukkerroer, men det var forbundet med for store omkostninger at etablere en saftstation på øen og sende sukker-saften til videre bearbejdning på en fabrik på Lolland. I 1950 fik landmænd på øen imidlertid en henvendelse fra Skåne om leverancer af sukkerroer til en ny-etableret fabrik. Der blev straks tegnet kontrakt med avlere på et areal af 215 hektar. Roeaffaldet kunne så tages retur af avlerne i enten våd eller tør tilstand og anvendes til foderbrug. Gennemsnitsudbyttet blev det første år på ca. 250 hektokilo per hektar, til en aftalt pris på 6,60 kroner per hektokilo. Nye maskiner blev demonstreret og taget i brug, så det gamle håndens arbejde blev lettet. En foregangsmand i dette var gårdejer og planteavlskonsulent Aage Brandt på Bakkegård i Nylars. Der blev også dannet en roedyrkerforening, hvis protokoller endnu findes.

Sukkerroerne gav vognmændene, der kørte roerne fra avleren til udskibningshavnene, arbejde, og havnene fik øgede indtægter. Avlen fortsatte med leverancer også til Finland og Tyskland. Et højdepunkt blev nået i 1964 med 825

hektar fabriksroer fordelt på 475 avlere. I 1969 måtte avlen imidlertid stoppe, da ingen af de tre lande ville aftage roerne mere. Man forsøgte en tid at organisere dyrkning af sikorierødder til en tysk aftager, men det viste sig, at der ikke var penge i avlen. Sukkerroeforeningen fortsatte dog for først at ophøre ved en generalforsamling i 1994. Den opsamlede formue på ca.»80.000 kroner blev efter vedtægterne brugt til forskellige foranstaltninger til fremme af den bornholmske planteavl.«²⁹

Blåbær og juletræer

En anden og meget mindre specialafgrøde blev dyrkningen af blåbær. Det var det førnævnte *initiativudvalg*, der nedsatte en specialafgrøde-forening i 1970. *Der skulle være flere specialafgrøder på Bornholm. Det havde vi gode planer om ... De fik en ekspert over fra [fastlandet] til at finde ud af, hvor blåbær kunne gro. Det kunne de på Vellensbygård i Nyker. Man var 11 landmænd, som gik sammen og etablerede blåbærplantage, og vi plantede. Det viste sig, at 11 kokke, var 10 for meget. Det endte med, at Brogård i Åker overtog det, det blev renoveret, arealet blev formindsket, blåbærrene er der stadig. Aftagerne af blåbær er Hotel Fredensborg og Kunstmuseet,³⁰ der bruger dem til nogle ganske dejlige kager.*

Juletræer er endnu en specialafgrøde. Flere gårde har plantet arealer til med for eksempel normansgran. Og efter en plan tilplantes der hvert tredje år arealer på ca. tre hektar, så der alene på Skovsholm nu er 18-19 hektar med juletræer. Der leveredes til julen i 2004 træer til England, Frankrig og Tyskland. Der kunne godt leveres flere, men det blev i så fald til en lavere pris, som man ikke var interesseret i.³¹ En anden gård er for flere år siden gået helt over til juletræer, og er derfor plantet til med disse træer af forskellig slags. Pyntegrønt er også en specialafgrøde, der bruges både på øen og andre steder.

Fortsatte miljøforbedringer og brug af edb

Miljøkravene for landbruget er ens over hele landet, men på Bornholm, der har så afvekslende og rig natur, betyder miljøforbedringerne særlig meget. For at begrænse udledningen af kvælstof og holde kontrol med brugen i landbruget, er det nu obligatorisk, at hver ejendom skal indsende gødningsplaner, der kontrolleres centralt. Der skal også laves sprøjteplaner, men de skal ikke indsendes, men forefindes på ejendommene, når der kommer eftersyn – og det gør der. I 1988-89 udførte Landboforeningen således 218 gødningsplaner for 10.500 hektar. De 168 planer blev lavet af Landbrugets EDB-Center i Århus, de 10 på edb lokalt og de 40 manuelt.

Her er vi samtidig ved en anden teknisk udvikling i landbruget, og det er

Fig. 12. Også hjemførelsen af malkekøer kunne mekaniseres. Her en formentlig avlsbruger i Sandvig, der »trækker« sine fem til seks køer hjem med en Ford Dexta traktor engang i 1980'erne. Foto Bornholmeren, Bornholms Museum.

brugen af edb. I dag er det på en bedrift utænkeligt ikke at have edb-styring af alle mulige forhold: staldsystemer, fodring, ventilation, varme, markdrift, gødningsplaner, sprøjteplaner og sikkert meget mere. Den enkelte landmand bruger i dag en del tid ved sit skrivebord og sin computer. Eller er det måske konen? Der blev førhen ofte sagt, *at en landmandskone kunne tjene mere ved skrivebordet end manden kunne ude i bedriften ved produktionen*. Dette blev sagt på baggrund af de mange love og forordninger samt dyretilskud og arealtilskud, men sådan er det ikke rigtig mere, da bedrifterne er meget større og derfor kræver en endnu mere kompliceret regnskabsførelse.

Samfundskontaktudvalg

I 1987-88 oprettede Landboforeningen et samfundskontaktudvalg. Der var nu så meget fokus, ofte negativ, på landbrugets gøren og laden, samtidig med, at der blev stadig færre og færre aktive landmænd og -koner. Et begreb som *Åben Gård* opstod, og kontakten til medierne, især til radio og fjernsyn, blev stærkt

udbygget. Selv om det ofte har været lidt svært at få ordentlige og positive budskaber frem, har samfundskontaktudvalget været med til at forbedre forholdene. Men det moderne landbrug med de stadig større bedrifter, de stadig større samlinger af dyr og brugen af gylle, kunstgødning og sprøjtemidler er dog desværre stadig klare mål for kritik, selv om grundlaget for denne kritik ofte er spinkel eller forkert. Men dette søger man løbende at gøre noget mere ved via en god kontakt til pressen. En egentlig pressemedarbejder har man ikke lokalt, men der er en pressetjeneste på Axelborg.

Ungdomsarbejdet og husholdningsarbejdet

Landbrugets organisationer har længe haft et fælles ungdomsarbejde i gang med både udvalg og konsulent. Dette arbejde, som stadig kører fint, har igennem årene været med til at oplære mange unge mænd og kvinder til landbruget.

En gren af husholdningsarbejdet blev at uddanne unge piger i moderne husgerning og børnepasning. Her blev der etableret en ordning med *et år i huset*, de såkaldte *kontrakt piger*, der vekslede mellem praktisk arbejde på udstationseringsstedet og teoretisk undervisning to gange om ugen. Denne ordning var særlig fremherskende på Bornholm og blev her ved længere end andre steder i landet.

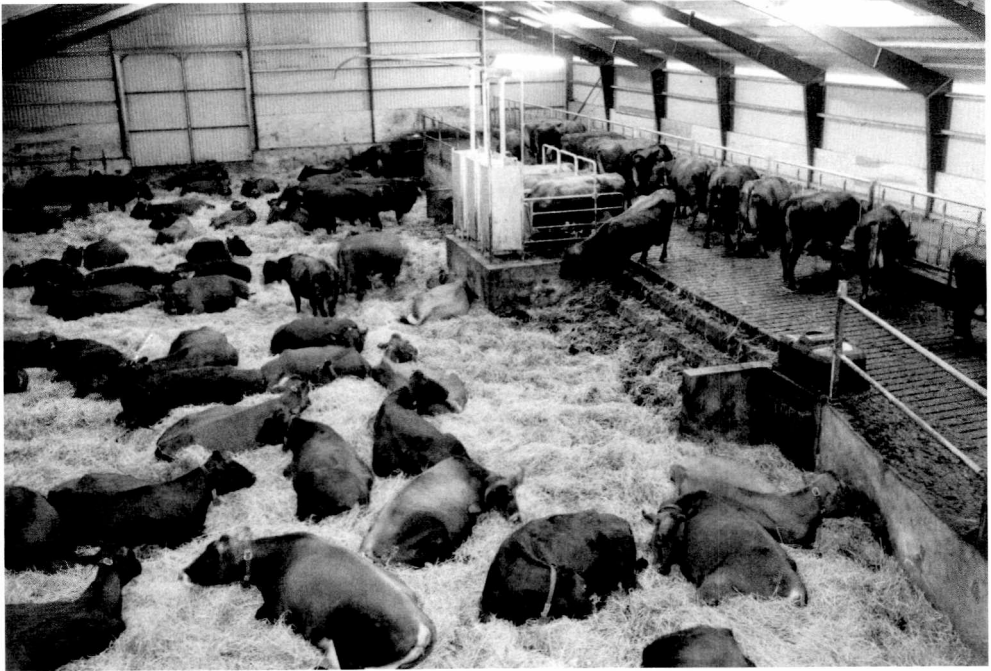
Også arbejdet for de etablerede husmødre førte mange gode ting med sig ud over det rent praktiske med hus og hjem, mad og børn og meget mere. Den kulturelle del af livet blev sandelig også taget med. Foreningen *Aktive Kvinder på Bornholm*, der også er startet af landhusmødre, har nu overtaget dette udmærkede arbejde.

Landbrugets bygninger

Gårdene og ejendommenes bygninger er en meget vigtig del af en bedrift. De stærkt ændrede forhold efter Den 2. Verdenskrig har først gradvist ændret bygningerne for senere totalt at ændre bedrifternes udseende. Først ændrede man de eksisterende bygninger, som er nævnt ovenfor. Hestestalde blev til svinestalde, kostalde til svinestalde, til kyllingestalde eller noget andet. Men efterhånden som pladskravene blev andre, måtte man bygge helt nyt og af nye materialer.

Man ville i starten gerne bevare den lokale bornholmske byggeskik, men som bygningsbehovet blev større og større, var dette ikke muligt. En overgang byggede man nye længer af gule mursten. Som en konsulent sagde: *man skulle jo kunne se, at der var bygget nyt*. Den tid er forbi, og bygningerne skal nu være meget større for at kunne rumme de produktionsenheder, man har brug for. Mekaniseringen krævede nye maskinbygninger og maskinhaller, mens mejetærskningen af afgrøderne krævede lagerkapacitet i enten siloer i højden

Fig. 13. De nye og større stalde til malkekvæg er alle løsdriftstalder med flere afsnit, som »sengeleje« til dybstrøelse, derfor trappen, foderafsnit samt malkeafsnit. I endnu større stalde er der bred fodergang i midten, hvor man kører ind med f.eks. fodervognen. Foto Bornholmeren u.år, Bornholms Museum.

eller som plansiloer, der bruges af mange i dag. Her kan man køre direkte ind og læsse afgrøden af, tørre den, hvis det er nødvendigt med luft- og varmekanaler i gulvet og så hente afgrøden igen med snegl eller frontlæsser.

Tørringen af afgrøderne er blevet en nødvendighed, efter at alle kærneafgrøder høstes med mejetærskere. Tidligere var det modtageren af afgrøderne, der nedtørrede den, så partierne blev lagerfaste. Men nu hvor hele eller det meste af afgrøderne bruges som foder i bedriften, er det nødvendigt at tørre eller blot gennemluften afgrøderne hjemme. Dette kan som omtalt gøres ved, at der er indbygget kanaler med kørefaste riste i passende afstand i lagerbygningens gulve.

Siloer, de lodrette eller gastætte, er et andet bygningselement, som er meget fremtrædende ved et moderne landbrugsanlæg. Tidligere byggede man træsiloe inde i ladebygningerne. Disse var forbundet med elevatorer, der kunne

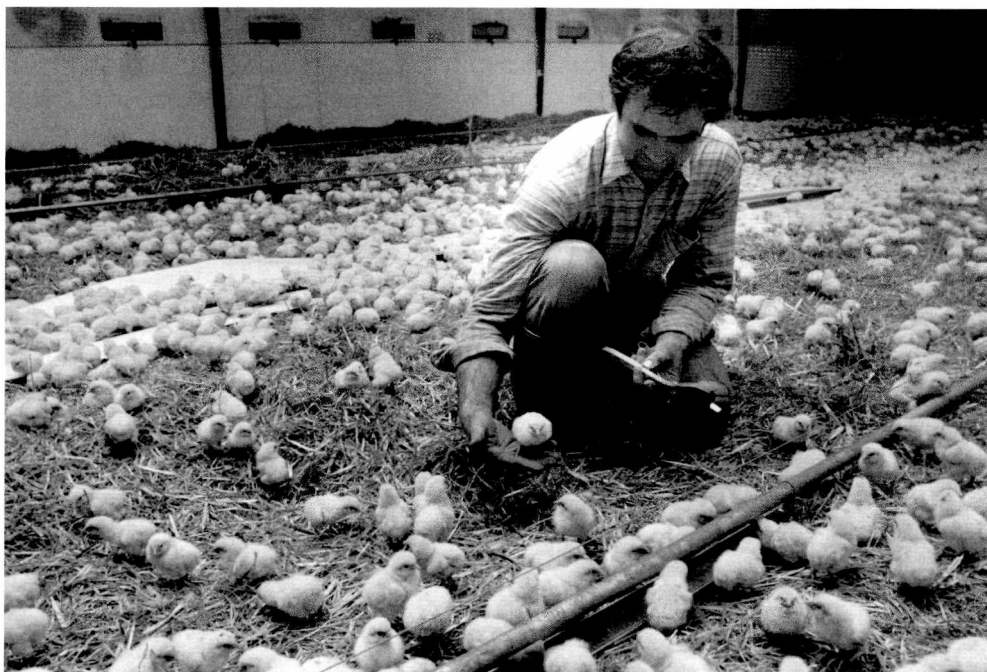

Fig. 14. Kyllinge- og ægproduktionen har længe spillet en stor rolle på Bornholm. Her ægproducent Viggo Kofoed med et nyt hold kyllinger i 1985. Foto Bornholmeren, Bornholms Museum.

føre afgrøden op i siloen og flytte den til et andet silokammer, hvis afgrøden skulle luftes. Ofte var det nødvendigt at bygge en hat på laden, som elevatoren eller sneglen gik op i. Dette er afløst af enten plansiloerne, som udefra blot ligner en almindelig bred længe, eller store stålsiloer, der rager godt op i landskabet.

På Bornholm blev der etableret et fælles bygge- og maskinudvalg, som foruden møder, foredrag og demonstrationer også en overgang foretog *den årlige byggevandring*. I 1955-56 besøgte man to gårde, som havde været helt eller delvist nedbrændt. Det ene sted var Boesgaard i Klemensker, hvor især den nye stald blev besøgt og forklaret. Den var opført i den traditionelle bredde på 14-15 m, hvilket giver plads for tre rækker husdyr på langs i stalden. Den østre del var indrettet med svinestald og et hjørne var skåret fra til hestestald, derefter var den midterste del af bygningen udnyttet til kornsiloanlæg på loftet og foderrum, kværnrums og mælkerums på tværs i hele bygningens bredde ... Ydervæggene var

opført af hulmur med brændte sten og leca (klinkerbetonmursten), gulvene var isolerede med indtil 10 cm leca-beton, svinestaldene var også isolerede i rensengangene, for at hindre sygdomme som lungebetændelse, som vi jo kender alt for godt, når grisene lægger sig til afkøling på de rå betongulve. Ventilationsanlægget var baseret på naturlig ventilation med indsugningsventiler og aftrækskorsten ... Vinduerne var støbejernvinduer, og det er vel et af de eneste punkter, hvor der kunne være ønsket en forbedring,³² på grund af varmeafgivelsen.

Senere beså man en avlsbrugerejendom, Bækkelund, også i Klemensker, hvor ejendommen havde været helt nedbrændt, så der var bygget ny stald, lade og stuehus. Her var vinduerne dobbeltglassede trævinduer og i stuehuset var der kælder under hele huset samt gæsteværelser og tørrerum på loftet. Ejeren udtalte: *Det er et hus, som enhver landmand skulle kunne tillade sig at bygge og videre vi landmænd er ikke skabt til at bo i saneringsmodne hytter, hvorfor skulle vi ikke, som den øvrige befolkning, kunne tillade os at bo i gode, velisolerede og velindrettede stuehuse med centralvarme og tæpper på gulvene.*³³

Disse besigtigede bygninger var dengang traditionelle. Vi hører også om, hvordan de eksisterende stalde på Spageregård blev lavet om til kyllingeproduktion for senere i 1964 og 1972 at blive erstattet af helt nye bygninger beregnet til denne produktion. Men ved bygningen af disse nye bygninger blev der taget hensyn til, at de også skulle kunne bruges til anden produktion, og bygningerne danner i dag rammen om en produktion af fedesvin, så man var lidt fremsynet dengang.³⁴ Mange store bygninger er siden blevet rejst på de efterhånden store landbrug.

Når en ny kvæg- eller svinestald står færdig, er det i dag almindeligt, at indbyde øens befolkning til at bese forholdene, inden der kommer dyr i staldene. Disse besøg giver ofte en frugtbar diskussion mellem brugeren og nogen af de fremmødte ældre og yngre landmænd. Ved at øse af fælles erfaringer kan man komme videre, og man kan altid lære et og andet ved at se noget nyt. Det firma, der har stået for byggeriet, er naturligvis også interesseret i sådanne besøg for dermed at gøre reklame for sine produkter.

En afledt effekt af de øgede miljøkrav, især med Vandmiljøplan I og II, er, at et lokalt støberi af byggelementer igangsatte en produktion af gylletanke, *Mulebytanken*. Den ses ikke kun på øen, men også i det øvrige land, da firmaet også har en eksport af deres produkter.

Mekaniseringen af landbruget

Da hestene blev erstattet med traktorer, skete der en stor udvikling inden for trækraften. Hesteavlens gik hermed tilsvarende tilbage, og i Landboforeningens årsberetning 1955-56 kan man læse: *Hesteavlens er nu kommet så langt i tilbagegang, at udskiftningen af en hest på en mindre ejendom kan medføre an-*

Fig. 15 Arbejdet med roerne er blevet voldsomt mekaniseret, både såningen, udtyndingen og særlig aftopning og optagning, som her ses i fuld gang i 1988. Den store Ford 8210 har aftopperen / snitteren monteret foran og roeoptageren med aflæsser tank bagpå. En mindre Ford kører ved siden af med en decideret aflæsservogn, som her fyldes op. Siden er brugen af roer som foderafgrøde nærmest ophørt. Foto Bornholmeren, Bornholms Museum.

skaffelse af en traktor, begrundet med, at en tilfredsstillende hest ikke er til at opdrive. Traktorernes uafhængige kraftoverføring bevirkede en stor mekanisk udvikling, da det ikke alene var maskinens kørehjul, som sørgede for dette træk og for denne kraft. Mange nye maskiner så dagens lys og blev afprøvet med et positivt eller et mere negativt resultat. De forskellige maskinstationer ydede deres til fremme af udviklingen, og de var flere gange først med de nyeste maskiner.

En af opgaverne blev for eksempel at bekæmpe fluer ved sprøjtning, en anden at sprøjte afgrøderne på marken mod sygdom, ukrudt og skadedyr. Her gik maskinstationerne også foran, men snart kom der sprøjter på mange gårde.

En opgave for Landboforeningen og Husmandsforeningen var som sagt at uddanne de unge i vedligeholdelse af maskinerne, og her blev etableringen af fælles kurser som blandt andet afledte oprettelsen af egentlige værksteder på

Fig. 16. Majs, helsæd og andre grønafrøder bruges i dag til kvægfoder. Majssorterne er ændret, så de passer bedre til vort klima. Her høstes majs på Kratgård i Åker. En selvkørende majshøster kører med en aflæsser vogn og ved siden af køre en af gårdens traktorer med en nyere oversavet lastvogn, sikkert med tippelad, der fyldes med majs. Foto Bornholmeren, u. år Bornholms Museum.

gårdene et vigtigt led. Disse værksteder er i dag ofte meget velassorterede, og de fleste landmænd og deres hjælpere kan svejse, så mange opgaver kan klares hjemme på gårdene.

Med indførelsen af mejetærskere, bugserede såvel som de selvkørende, blev høstarbejdet flyttet ud på marken. Her skulle kornet eller andre afgrøder nu tærskes og kærnerne køres hjem, tidligere i sække og siden i løs vægt i kornvogne. Hjemme skulle afgrøderne læsses af til opbevaring i siloer indtil afgrøden skulle forbruges på ejendommen eller sælges. Var fugtigheden for stor i afgrøden måtte den tørres eller blot luftes for at kunne holde sig lagerfast. De forskellige siloformer, høj- eller plansiloer, er omtalt. Halmen skulle enten bjærges til brug for fodring og strøelse på gårdene eller snittes på marken for at kunne blive pløjet ned. En overgang blev meget halm brændt af på markerne, men det kom der forbud imod, da halmen kunne bruges i halmvarmeværker, som det for eksempel sker i Nexø. Den blev så bjærget, presset og kørt hjem. Nye maskiner til dette arbejde så også dagens lys: Lavtrykspressere, højtrykspressere og senest bigballe- eller rundballepressere.

Fig. 17. Der blev under og efter Den 2. Verdenskrig dyrket en del hør på Bornholm, som blev forarbejdet til spindhør på Bornholms Andels Hørfabrik i Åkirkeby. Den fungerede fra 1940 til 1960. Her er ruskningsen af hør med maskine foreviget af »Bornholms landbrugsfotograf« Kaare Rasmussen i 1953. Bornholms Museum.

Mange gårde varmes i dag op med halm, korn eller træ eller en kombination af flere dele.

Arbejdet med roeafgrøderne blev også mekaniseret, hvorved meget af det tunge slæb forsvandt. Aftoppere af roetoppen, optagere af roerne og aflæssere foretog nu arbejdet. Senere, da man gik bort fra brugen af roer og over til majs eller helsæd til ensilering, kom der nye maskiner og bygninger frem. De gamle runde betonsiloer blev nu for små og uhensigtsmæssige. Plansiloerne vandt frem også som direkte siloer på marken, hvis det var nødvendigt. Der kom mekaniske ensilageskærere, og hjemme i staldene blev det større og større foderovogne, der fordelte foderet til især kreaturerne. For grisenes og kyllingernes vedkommende var det nemmere med automatiske foderanlæg i rørsystemer, hvor foderet på forhånd blev blandet og enten tørt eller vådt kunne sendes gennem rørene til dyrene. Større kværne og blandingsanlæg blev en del af disse foderanlæg.

For mange afgrøder blev det med mejetærskerne og grønthøsternes indførelse hensigtsmæssigt at skårlægge afgrøden først og så efter en passende tid

Fig. 18. Den moderne landmand sidder også på sit kontor, med Edb-maskine, regne- og kopimaskine samt papirer. Fastnettelefonen er delvis erstattet af mobiltelefoner, hvor også stald- og foderanlæggene kan kontrolleres. Steen Stender Ladegård er her et eksempel. Foto H.V. 2004, Bornholms Museum.

føre den op i en mejetærsker eller som grøntafgrøde i en knuser, der med en stor vogn kunne aflæsse afgrøden på marken eller hjemme ved gården. Det var vigtigt, at maskinerne ude i marken kørte konstant, og at traktorer med vogne kunne hente afgrøderne hjem.

Var det frø, især kløver, der var skårlagt og skulle vejre inden tærskningen, var det vigtigt, at man foretog en løftning af skårene, mens der var morgendug i afgrøden, for at de lette kærner ikke skulle falde af. Her kommer den enkelte landmands erfaring og kunnen til sin ret, for tabt afgrøde er ikke til at samle op igen.³⁵

Maskinfællesskaber blev dannet af flere gårde for at udnytte maskinerne bedre, da de blev stadig dyrere og dyrere. Men når det er flere gårde, der går sammen om maskiner, skal kemien hos de enkelte landmænd passe sammen. Maskinstationer er en anden måde at gøre dette på. Her betales per time udført arbejde, og så foretager maskinstationen også investeringerne. Med de stærkt øgede priser på maskiner kan dette være en måde til ikke at overmekanisere den enkelte bedrift, men som bedrifterne bliver større og større, er

der måske ikke længere altid så meget at vinde her. Specialmaskiner vil dog nok sjældent kunne betale sig på de enkelte ejendomme.

Man kan sige, at mekaniseringen af det bornholmske landbrug har fulgt mekaniseringen i resten af landet, og at de anvendte maskiner er de samme. Det er ikke mere smede, der producerer maskiner, som det var tilfældet i 1940-50'erne. Her skulle mange hesteredskaber ændres til traktortræk, mens enkelte smede kunne nylave for eksempel harver. Gummivognene er et kapitel for sig, for her kunne den enkelte smed godt fremstille en eller flere vogne. Men også her er tiden for længst løbet fra denne produktion af enkeltgenstande.

Gødningsspredere til staldgødning var en stor forbedring, som også fremkom efter Den 2. Verdenskrig, da traktorenes kraftoverføring kunne levere kraften til spredeaggregatet. De er i dag for det meste erstattet af store gyllespredere med slæbeslanger, så gyllen kommer ned mellem planterne. Frontlæssere foran på traktorerne har lettet uhyre meget af det tidligere håndens eller ryggens tunge løftearbejde ved læsningen af møget i møddingerne. Det er helt utænkeligt i dag ikke at bruge frontlæssere.

Det er blot at tage ud i landet og se på de store maskiner, der køres rundt med; de er ikke smedelavede mere. De er fra maskinfabrikker i ind- og udland. Den stærkt øgede brug af edb og internettet har også gjort, at mange bornholmske landmænd finder deres maskiner som brugte fra det øvrige land, så man kan skaffe det bedste til den rigtige pris. Bornholm er på denne måde ble-

Fig. 19. Maskinparken på Ladegård, Klemensker 2006. Hvert redskab har sin traktor. John Deere traktorerne er her blevet enerådende. Foto: Steen Stender.

vet koblet sammen med resten af landet trods den fysiske afstand. Man skal heller ikke glemme Skåne i denne sammenhæng. Herfra skaffes også nye og brugte maskiner til øen.

Økologisk landbrug på Bornholm

Der er selvfølgelig også gårde på øen, som bliver drevet økologisk. De økologiske mælkeproducenter er nævnt, men der er også andre økologiske landmænd, som vel mest er deltidslandmænd, og flere er ret markante. Økologien havde en turboudvikling i 1990'erne på grund af en særlig indsats fra Bornholms Familielandbrug i kølvandet på den store opbakning fra Christiansborg.³⁶ Desværre har to af de tre mælkeproducenter måtte gå over til konventionelt landbrug igen. Men effekten har åbnet øjnene for flere om, hvad det egentlig er, man gør ved jorden og dyrene, og det er særdeles positivt.

Bornholm og Den Regionale Madkultur

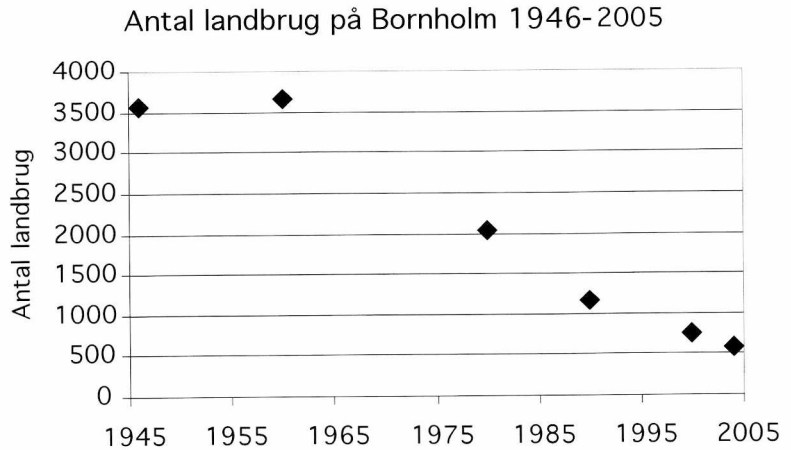
På linie med andre landsdele er flere producenter af specielle lokale fødevarer gået sammen i *Regional Madkultur Bornholm*. Her har i flere år været tilknyttet en madambassadør, som virkelig udbredte kendskabet til de gode lokale produkter, både her på øen og i det øvrige land, så arbejdet er blevet fremmet.

Produktet *Bornholmerhanen* er tidligere omtalt. Der er en *Håndværksslagter* i Åkirkeby med slagtehus og salg af bornholmsk produceret kød og pålæg. Her er Jørgen Christensen på Lille Hallegård i Østermarie en af pionererne med sin gårdbutik og sine pølser. Af produkter fra planteavlen er den bornholmske rapsolie tidligere omtalt, for øens klima er særlig velegnet til dyrkning af raps på grund af det gode klima med flere solskinstimer. Bornholms Valsemølle i Åkirkeby forarbejder mange spændende produkter, blandt andet durumhvede fra Frennegård ved Ibsker. Af bagere er det særlig Jesper Dam i Åkirkeby med sin produktion af *Bornholmske Rugkiks*, som i flere generationer har været et specialprodukt. I Svaneke er der etableret et bryghus, som forædler noget af øens korn til velmagende øltyper. Mejeriet i Klemensker er med sine oste, Bronzola og Bornholmsk Bleu, også vigtig i denne sag. En landmand i Pedersker har plantet et større stykke jord til med vinstokke og har en produktion af flere slags vin. Så der er meget at smage på fra det bornholmske landbrug enten her eller uden for øen, for mange af produkterne eksporteres til det øvrige land.

Landbruget som producent af natur

Fødevarerministeriet har igangsat et flerårigt projekt hvor landmænd frivilligt kan få lavet naturplaner for deres gårde og ejendomme. 30 har her på Bornholm taget imod dette tilbud om naturplaner, og heraf har 20 også fået lavet

Fig. 20. Antal landbrugsejendomme på Bornholm 1946-2004.

biologiske og kulturhistoriske tillæg til disse planer for deres ejendomme. Nu kender de ejendommene langt bedre end mange gjorde forud, og de vil passe bedre på naturen.

4. Afslutning

Skal man prøve at sammenfatte den udvikling, som det bornholmske landbrug har gennemlevet de sidste 60 år, så er udviklingen ikke så forskellig fra det øvrige land. Stordriften er så sandelig kommet til øen, og produktionen af svin og slagtekyllinger er stigende. Mejeriet må have tilskud af mælk fra Skåne for at kunne holde sin produktion, og dermed eksporten af oste, på et rimelig højt niveau. De forudsigelser, der blev gjort i slutningen af 1960'erne om især sammenlægning af landbrug og dermed menneskelig afvandring fra landbruget, har til overflod holdt stik. I dag er der kun ca. 550 egentlige landbrug tilbage, men de driver til gengæld også hovedparten af jorden. I undersøgelsen af Bornholms Befolknings- og Erhvervsforhold fra 1966 blev det forudset at: *Landbruget er ved at gennemgå en ændring fra livsform til forretning, men selvstændigheden som bedriftsindehaver bør forsat bevares.*³⁷ Dette er til fulde gået i opfyldelse, selvom udviklingen også skyldes den globale udvikling med de internationale markeders dominans.

Der blev i 1966 forudsat eller ønsket, at ... *en kraftig centralisering af organisationerne på Bornholm, der ved nydannelse af Bornholms Landbrugs Fællesråd koordinerer hele erhvervet.*³⁸ Dette er netop sket i foråret 2006 ved en sammenslutning af Bornholms Landøkonomiske Forening og Bornholms Familielandbrug til *Bornholms Landbrug*, hvor bestyrelsen består af halvt fra

hver af de tidligere foreninger. Den nye forening får fælles kontor og administration på Kannikegård i Åkirkeby. Det er en meget glædelig udvikling, som, selvom den blev forudsat og ønsket allerede tilbage i 1966, først nu har kunnet realiseres, forhåbentlig til stor glæde for det samlede bornholmske landbrugserhverv.

Det kan måske være svært rigtigt at fatte den meget store og gennemgribende udvikling, der er sket med landbruget, og mange tror måske, at landbrug stadig drives idyllisk efter en slags Morten Korch-princip. Forfatteren Knud Sørensen har forsøgt at vise lidt af udviklingen i sin lille novelle *Tallene* fra 1980. Den handler om hestenes overflødiggørelse ved indførelsen af traktorerne og dermed overflødiggørelsen af arbejdskraft. Han skriver blandt andet: *295.000 mand og 570.000 heste [blev] overflødige ... 1 mand til 2 heste. Et spand. Forestiller man sig nu disse 295.000 overflødige mænd med deres overflødige heste på vej ud af dansk landbrug, f.eks. ud over den dansk-tyske grænse ved Kruså, må man forestille sig en næsten uendelig række af mænd og heste ... [fortsætte ned gennem Europa] ... og i det øjeblik den første mand drejer ind på Peterspladsen i Rom, forlader den sidste mand grænseovergangen ved Kruså. Sådan en folkevandring svarer afvandringen fra landbruget til.*³⁹

Før var mand og kone plus et antal karle og piger beskæftiget på en given gård. I dag er det, lidt forenklet sagt, manden og hans edb-anlæg, der klarer en langt større del af bedriften. Som en landmand sagde engang: *Mange sidder ensomme for enden af markvejen, med en madpakke i køleskabet, hvor konen er udearbejdende.*⁴⁰ I de seneste år er der med etableringen af endnu større brug sket en tilbagevenden af fremmed arbejdskraft på disse gårde, hvor der er mere arbejde end bonden og eventuelt hans medhjælpende hustru kan klare.

Skal man slutte med nogle tal, må det være over udviklingen eller nedgangen af antal ejendomme på Bornholm. I 1946 var der 3.561 landbrugsejendomme, i 1960 var der 3.650 og i 1980 var antallet faldet til 2.029. Herefter er det gået stærkt, i 1990 var der 1.170, i 2000 var der 743 og i 2004 var der kun 586 landbrugsejendomme.

Der er i dag ca. 12.000 stk. kvæg, ca. 260.000 svin, ca. 140.000 høns og kyllinger, knap 1.000 får og 241 heste, som er til hobbybrug. Dette er det bornholmske landbrug i 2006.

Litteratur:

Interview med bornholmske landmænd 2004 foretaget af forfatteren, findes på Bornholms Museum.

Analyse af Det Bornholmske Landbrug, Bornholms erhvervsråd 1968, af Holger Gad og Ib Frank Jensen.

Bornholmerundersøgelsen 1968, Landbruget på Bornholm, København 1969.
Bornholms Befolknings- og Erhvervsforhold, rapport udgivet af Bornholms Erhvervsråd, juni 1966.
Bornholms Landøkonomiske Forening, Årsberetninger, 1946-2006.
 H. Brandt Nielsen, »Andelsbevægelsen på Bornholm«, *Bornholmernes Land, Øen i Øst*, bd. 2, Rønne 1944, s. 125-144.
 Aage Brandt (red), *Bornholms Efterslægtsselskab og Bornholm landøkonomiske Forenings virksomhed 1805-1955*, relevante afsnit. Rønne 1958.
Dansk landbrugsstatistik, 1946-2005.
 Erik Hougaard Jacobsen, *Sukkerroer på Bornholm til Sverige og Finland*, Gl. Estrup 1999, s. 89-95.
 Ann Vibeke Knudsen, *Bornholms Andelsmejerier 1886-1986*, Bornholms Museum 1986.
Statistisk Årbog, 1946-2005.

Noter

1. Aarsberetning for Bornholms Landøkonomiske Forening, 1945-46, s. 13.
2. Samme s. 14.
3. Danmarks Statistik 1946, tabel 47.
4. Bornholms Andelsmejerier 1886-1986, s. 8.
5. Bornholmernes Land, 1944, s. 137-139.
6. Bornholmernes Land, 1944, s. 137-141.
7. Bornholms Efterslægtsselskab og Bornholms landøkonomiske Forening 1805-1955, 270.
8. Rapport: Bornholms Befolkning og Erhvervsforhold, juni 1966. s. 42.
9. Samme s. 42.
10. Samme s. 42.
11. Samme s. 42.
12. Samme s. 41.
13. Samme s. 41.
14. Samme s. 41f.
15. Oplyst af tidligere erhvervschef Aage Kure.
16. Bornholmerundersøgelsen 1968, s. 80.
17. Notat fra Økonomisk Statistisk Afdeling (Århus Universitet) maj 1969, OW/LL s. 17.
18. Carl Otto Koefoeds referat af mødet i interview til forfatteren 2004, s. 2.
19. Samme s. 3.
20. Afsnittet bygger på Bornholmerundersøgelsen 1968, på mødereferater og på interview med Carl Otto Koefoed, der var formand for Initiativudvalget.

21. Samme s. 2.
22. Oplysningerne er givet af svineavlskonsulent Stig Andersen, Bornholms landbrug.
23. Indlæg fra tidligere bygningskonsulent Finn Stange oktober 2004.
24. Oplyst af gårdejer Thor Kure, Mønstergård.
25. Interview med Arne Kofoed tidligere Spageregård, Nylars.
26. Samme.
27. Oplysninger fra ægproducent Hans-Henrik Viborg.
28. Produktionen af Allara er ophørt i foråret 2006.
29. Erik Hougaard Jacobsen 1999. s. 89-95.
30. Interview med Carl Otto Kofoed 2004.
31. Artikel i Bornholms Tidendes Weekendtillæg 27-28. nov. 2004 om Skovsholm fra 1900 til i dag, der bygger på interview med ejeren Niels Kofoed.
32. Landboforeningens Årsberetning 1955-56, Byggeudvalget.
33. Årsberetning for Bornholms Landøkonomiske Forening 1955-56, s. 28.
34. Interview med Arne Kofoed tidligere Spageregård.
35. Efter interview med Gunner Hansen tidligere Randkløvegård i ØM.
36. Oplyst af gårdejer Thor Kure, Mønstergård.
37. Bornholms Befolknings- og Erhvervsforhold, juni 1966, s. 43.
38. Samme s. 43.
39. Knud Sørensen, *Bondeslutspil*, s. 159, 1980
40. Udtalt af Jens Erik Kofoed, Brogård.

Forfatter

Henrik Vensild. Født 1942, landbrugsmedhjælper i Jylland 1956-59, magister i Europæisk Folkekultur 1972, leder af Bornholms Museum 1972-96, herunder også Bornholms Kunstmuseum 1972-87. Leder af Dansk Landbrugsmuseum på Gl. Estrup 1996-99, medlem af Fødevarerministeriets Genbevarende Udvalg i nogle år. Museumsinspektør ved Frilandsmuseet i Lyngby 2000-2002, siden freelance museumskonsulent med opgaver på både Bornholm og *ovre*.

Summary

Features of farming on Bornholm from 1946-2006

Developments within farming on the island of Bornholm since the Second World War have been specific to Bornholm, precisely because it is an island. This means that long transport distances and times to the mainland, together with factors such as a limit on the possible size of companies, farms and associations, have to be taken into account continually.

Immediately after the war farming on Bornholm was general and, as in the rest of the country, included both arable and pastoral farming. In the years

that followed farmers began to specialise, and the replacement of horses with tractors also encouraged the introduction of new machinery.

Gradual structural changes, which also affected the agricultural sector, led to a survey of the state of farming on Bornholm and the future of agriculture on the island. The survey was carried out in the late 1960s. Holger Gad, a professor of economics, predicted in the survey that there would be far fewer, but larger, farms in the future, with a marked increase in pig farming. Although many people at the time did not believe the predictions in the report, several of these have become a reality. This is particularly true with regard to the trend towards fewer, very large farms – a trend that started in earnest in the 1970s. In 1946 there were 3,561 farm properties on the island. In 1960 there were 3,650, but in 1980 this had fallen to 2,029. The process has accelerated since then; in 1990 there were 1,170, in 2000 there were 743 and in 2004 there were only 586 farms left on the island.

During the same period there has also been a shift away from the type of general farming that was typical after the war. Specialised large-scale farms developed particularly during the 1980s and 90s, and the rural districts were to some extent depopulated. Production of pork and chicken has increased, and the island's dairy has to import milk from Skåne, an area of southern Sweden, in order to keep production and export levels of cheese at a reasonably high and profitable level.

Before specialisation, farms were usually run by a married couple, with a number of farm hands, both men and women, employed at the farm. In general today, although it is perhaps a slight oversimplification, it is the farmer with a computer who looks after most of the farm. As one farmer put it "A lot of farmers sit on their own at the end of a field, with some sandwiches in the fridge, and a wife who is out at work". In recent years, due to the establishing of even larger farms, there has been a return to the use of foreign 'guest' workers on these farms, because there is too much work for the farmer to do, even if his wife works with him. However, this does not change the fact that the predictions that were made at the end of the 1960s – particularly with regard to the merging of farms and the depopulation that would follow this – have proved to be absolutely accurate.